National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(67): 149-151
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

श्रीमती कृष्णप्रिया हातिः
शोधच्छात्रा,
रायगञ्ज-विश्वविद्यालयः

Correspondence:
श्रीमती कृष्णप्रिया हातिः
शोधच्छात्रा,
रायगञ्ज-विश्वविद्यालयः

मार्कण्डेयपुराणे कालनिरूपणम्

श्रीमती कृष्णप्रिया हातिः

सारसंक्षेपः (Abstract) :

अष्टादशमहापुराणेषु मार्कण्डेयपुराणम् अतीव प्राचीनम्, प्रामाणिकम्, विविध-शास्त्र-समन्वितं च महापुराणं अस्मिन् महापुराणे कालस्य स्वरूपम्, तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मः क्रमिकविकासः, व्यावहारिक-विभागाः, सुदीर्घः महाकालनिर्णयः ब्रह्माण्डीय-कालावधिश्च वैज्ञानिक-दार्शनिक-दृष्ट्या प्रतिपादितम् अस्ति। विशेषतः पुराणस्य ४६ तः ४८ अध्यायेषु अस्य गम्भीरं निरूपणं प्राप्यते। प्रस्तुत-शोधपत्रे मार्कण्डेयपुराणोक्तां कालगणनाम्, भारतीयकालविज्ञानस्य विविध-सोपानानि, तस्य च आधुनिक-मानव-समाजे व्यावहारिक-पर्यावरणीय-स्वास्थ्य-मनोवैज्ञानिक-दृष्ट्या उपादेयताम् अधिकृत्य समीक्षात्मकं विश्लेषणात्मकं च विस्तृतम् अध्ययनं विहितम्।

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय-दार्शनिक-परम्परायां कालः न केवलम् भौतिकं मापकसाधनं वा घटिकायाः सुचि-सञ्चालनं अस्ति, अपितु अयं नित्यः, अनादिः, अनन्तः, जगदुत्पत्ति-स्थिति-लयानां मुख्यः आधारभूतः हेतुः अस्ति। मार्कण्डेयपुराणे कालस्य स्वरूपं सूक्ष्मतातः आरभ्य स्थूलतां प्रति एकां सुव्यवस्थितां वैज्ञानिकीं च सरणिं प्रस्तौति। यत्र आधुनिक-भौतिकविज्ञाने समयस्य सूक्ष्मतमः अंशः 'सेकण्ड' इति मन्यते, तत्र पौराणिक-परम्परायां परमाणोः सकाशात् आरभ्य 'परार्ध' पर्यन्तं सुसूक्ष्मा स्थूला च कालगणना प्रदर्शिता। एषा कालगणना न केवलं ब्रह्माण्डस्य उत्पत्ति-प्रलय-चक्रं निर्धारयति, अपितु मानवस्य व्यावहारिक-सांस्कृतिक-पर्यावरणीय-जीवनेन सह साक्षात् सम्बद्धा अस्ति।

२. भारतीयकालविज्ञानानुसारेण कालस्य सूक्ष्म-स्थूल-भेदाः

मार्कण्डेयपुराणे कालस्य निरूपणं मुख्यतः द्वेधा विभक्तुं शक्यते— **सूक्ष्मा कालगणना** तथा च **स्थूला कालगणना**।

२.१. सूक्ष्मा कालगणना (Micro Time Calculations)

पुराणानुसारं कालस्य सूक्ष्मतमः निरवयवः च अंशः 'परमाणुः' अस्ति। अस्मात् सूक्ष्मातिसूक्ष्मात् अंशात् आरभ्य व्यावहारिक-दिन-रात्र्योः निर्माणं कथं भवति, तत् अधोदत्तायां सारण्यां सुस्पष्टं निरूपितम्—

कालस्य एककम् (Unit)	परिमाणम् / सम्बन्धः (Equivalence)
अणुः	२ परमाणू मिलित्वा
त्रसरेणुः	३ अणवः (६ परमाणवः)
त्रुटिः	३ त्रसरेणवः
वेधः	१०० त्रुटयः
लवः	३ वेधाः
निमेषः	३ लवाः (अक्षिपातमात्रः कालः)
काष्ठा	१५ निमेषाः
कला	३० काष्ठाः
मुहूर्तः	३० कलाः (प्रायः ४८ मिनट्-परिमितम्)
अहोरात्रम्	३० मुहूर्तानि (मानवस्य एकं पूर्णं दिनं रात्रिः च)

२.२.स्थूलकालगणना तस्याः विभागाश्च (Macro Time Divisions)

व्यावहारिकजीवने सृष्टि-सञ्चालनाय च स्थूलकालस्य विभागाः अतीव महत्त्वपूर्णाः सन्तिः।

1. **अहोरात्रम् -** ३० मुहूर्तानि मिलित्वा एकं पूर्णम् 'अहोरात्रं' भवति, यत् मनुष्यस्य दैनन्दिन-जीवनस्य मुख्यः आधारः अस्ति।

2. **पक्षः -** पञ्चदश (१५) अहोरात्राणि मिलित्वा एकः पक्षो भवति। अस्य द्वौ भागौ स्तः—

o **शुक्लपक्षः -** प्रतिपदः पूर्णिमापर्यन्तः, यत्र चन्द्रस्य कलाः वर्धन्ते।

o **कृष्णपक्षः -** प्रतिपदः अमावस्यापर्यन्तः, यत्र चन्द्रस्य कलाः क्षीयन्ते।

3. **मासः -** द्वौ पक्षौ (शुक्ल-कृष्णपक्षौ) मिलित्वा एकः 'मासः' भवति। पौराणिकदृष्ट्या मानुषमासः पितॄणाम् एकम् अहोरात्रं भवति (कृष्णपक्षः तेषां दिनं तथा शुक्लपक्षः रात्रिः)।

4. **ऋतुः -** द्वौ मासौ मिलित्वा एकः 'ऋतुः' भवति। एकस्मिन् वर्षे षट् ऋतवः भवन्ति— (१) वसन्त-ऋतुः, (२) ग्रीष्म-ऋतुः, (३) वर्षा-ऋतुः, (४) शरद्-ऋतुः, (५) हेमन्त-ऋतुः, (६) शिशिर-ऋतुः।

5. **अयनम् -** त्रयः ऋतवः (६ मासाः) मिलित्वा एकम् 'अयनं' भवति। एते द्वे स्त—

o **उत्तरायणम् :** मकरसङ्क्रान्तितः कर्कटसङ्क्रान्तिपर्यन्तम्, यत्र सूर्यः उत्तरदिशं प्रति गच्छति।

o **दक्षिणायनम् :** कर्कटसङ्क्रान्तितः मकरसङ्क्रान्तिपर्यन्तम्, यत्र सूर्यो दक्षिणदिशं प्रति गच्छति।

6. **वर्षम् / संवत्सरः -** द्वे अयने मिलित्वा एकं 'मानुषवर्षम्' (३६५ दिनानि) भवति। एतत् मनुष्याणाम् एकं वर्षं देवतानाम् एकम् अहोरात्रम् (उत्तरायणं दिनं, दक्षिणायनं च रात्रिः) भवति।

३. महाकालनिर्णयः - युग-मन्वन्तर-कल्प-गणना

दिव्यवर्षाणाम् आधारेण चतुर्युगानाम् ब्रह्माण्डस्य च कालमानं सुदीर्घ-परिमाणे निर्धारितम् अस्ति।

१ चतुर्युगम् (४३,२०,००० मानुषवर्षाणि) ⟶ ७१ चतुर्युगानि = १ मन्वन्तरम् ⟶ १४ मन्वन्तराणि = १ कल्पः (ब्रह्मणः १ दिनम्)

1. **कृतयुगम् (सत्ययुगम्) :** ४,००० दिव्यवर्षाणि (४०० वर्षे सन्ध्या + ४०० वर्षे सन्ध्यांशः = ४,८०० दिव्यवर्षाणि)।

2. **त्रेतायुगम् :** ३,००० दिव्यवर्षाणि (३०० सन्ध्या + ३०० सन्ध्यांशः = ३,६०० दिव्यवर्षाणि)।

3. **द्वापरयुगम् :** २,००० दिव्यवर्षाणि (२०० सन्ध्या + २०० सन्ध्यांशः = २,४०० दिव्यवर्षाणि)।

4. **कलियुगम् :** १,००० दिव्यवर्षाणि (१०० सन्ध्या + १०० सन्ध्यांशः = १,२०० दिव्यवर्षाणि)।

5. **महायुगम् (चतुर्युगम्) :** एतानि चत्वारि युगानि मिलित्वा १२,००० दिव्यवर्षाणि अर्थात् **४३,२०,००० मानुषवर्षाणि** भवन्ति।

6. **मन्वन्तरम् :** एकाधिकसप्ततिः (७१) महायुगानां कालः एकं 'मन्वन्तरं' भवति।

7. **कल्पः :** चतुर्दशानां (१४) मन्वन्तराणां कालः एकः 'कल्पः' भवति। अयं कल्पः एव **ब्रह्मणः एकं दिनम्** इति कथ्यते। तावती एव दीर्घा ब्रह्मणः रात्रिरपि भवति।

ब्रह्मणः सम्पूर्णम् आयुः १०० वर्षाणि भवति, यत् 'परम्' इति उच्यते, अस्य च अर्धभागः 'परार्धः' इति कथ्यते। चतुर्मुखब्रह्मणः आयुः, तस्य मानम्, सूक्ष्मात् स्थूलं प्रति कालगणनायाः क्रमिकविकासश्च मार्कण्डेयपुराणे अधोलिखितैः श्लोकैः उपवर्णिताः सन्ति—

“तस्य वर्षशतं त्वेकं परमायुर्महात्मनः।

ब्राह्मयेणैव हि मानेन तस्य संख्यां निबोध मे ।।
निमेषैर्दशभिः काष्ठा तथा पञ्चभिरुच्यते ।
कलास्त्रिंशच्च वै काष्ठा मुहूर्तं त्रिंशदेव ताः।।
अहोरात्रं मुहूर्तानां नृणां त्रिंशत्तु वै स्मृतम्।
अहोरात्रैश्च त्रिंशद्भिः पक्षौ द्वौ मास उच्यते।।
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे।
तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम्।।
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञिताम्।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं शृणुष्व मे।।
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कृतमुच्यते।।”[1]

४. भारतीयकालविज्ञानस्य बहुविधं प्राधान्यम् आवश्यकता च

मार्कण्डेयपुराणोक्तं कालविज्ञानं न केवलम् सैद्धान्तिकं गणितम्, अपितु अस्य मानवीये जीवने विविधाः उपयोगाः सन्ति।

४.१. वैज्ञानिकता सूक्ष्मातिसूक्ष्मगणना च

यत्र आधुनिक-विज्ञाने समयस्य सूक्ष्मतमः खण्डः 'सेकण्ड' इति मन्यते, तत्र भारतीयकालविज्ञाने परमाणुः, त्रुटिः, लवः, निमेषः इत्यादयः सूक्ष्माः भागाः कृतास्सन्ति। एतादृशी अतीव सूक्ष्मा कालगणना संसारस्य अन्यस्मिन् कस्मिन्नपि प्राचीने साहित्ये न प्राप्यते।

४.२. कृषि-पारिस्थितिक-पर्यावरणसम्बन्धः

भारतदेशः कृषिप्रधानः अस्ति। कस्यां तिथौ, कस्मिन् नक्षत्रे वा किं बीजं वप्तव्यम्, कदा वृष्टिः भविष्यति—इत्येतत् सर्वं सौर-चान्द्र-गणिताधारित पञ्चाङ्गेन ज्ञायते। अतः कृषकाणां कृते पर्यावरण-सन्तुलनाय च अस्य कालविज्ञानस्य महती आवश्यकता वर्तते।

४.३. धार्मिक-सांस्कृतिक-निरन्तरता

भारते सर्वे उत्सवाः, यथा— दीपावली, होलिकोत्सवः, महाशिवरात्रिः, नवरात्रं च चान्द्रमासस्य तिथिभ्यः निर्धार्यन्ते। यदि

एतत् कालविज्ञानं न स्यात्, तर्हि अस्माकं सांस्कृतिक-सन्ततिः निरन्तरता च नष्टा भवेत्।

४.४. संस्काराय मुहूर्तशोधनाय च

मानवजीवने गर्भाधानतः अन्त्येष्टिपर्यन्तं षोडश संस्काराः भवन्ति। विवाह-गृहप्रवेशादि-शुभकार्याणां कृते अनुकूलकालस्य चयनं कालविज्ञानस्य साहाय्येन एव सम्भवति, येन कार्येषु सकारात्मकता वर्धते।

४.५. शारीरिक-मानसिक-स्वास्थ्यरक्षणम्

अस्माकं शरीरे चन्द्रस्य सूर्यस्य च प्रत्यक्षः प्रभावो भवति। पूर्णिमा-अमावस्या-सङ्क्रान्तिषु समुद्रस्य तरङ्गेष्विव मानवशरीरे मनसि च परिवर्तनानि भवन्ति। तदनुसारं कीदृशः आहारविहारो भवेत् इत्येतदर्थं कालविज्ञानम् अतीव आवश्यकम् अस्ति।

४.६. मनोवैज्ञानिकः आशावादः

'महाकालनिर्णये' उक्तं यत् कालः चक्रवत् परिवर्तते। व्यवस्थेयं मनुष्यस्य मनसि महन्तम् आशावादं जनयति यत् दुःखदः कालः न शाश्वतः, अस्य अन्ते पुनः सत्ययुगस्य/सुखस्य आगमनं निश्चितम् अस्ति।

५. निष्कर्षः (Conclusion)

एतत् वक्तुं शक्यते यत् मार्कण्डेयपुराणे वर्णिता कालगणना न केवलं पौराणिकी कल्पना, अपितु खगोलशास्त्र-भौतिकशास्त्र-पर्यावरण-शास्त्र-जीवविज्ञानैः सह सम्बद्धा एका सुदृढा पूर्णा च वैज्ञानिकी पद्धतिः अस्ति। सुसूक्ष्मात् परमाणोः आरभ्य विशाल-ब्रह्माण्डस्य आयुः यावत् व्याप्ता इयं कालगणना आधुनिक-मानव-समाजे प्रकृतिसन्तुलनाय, मानसिक-शान्तये, सांस्कृतिक-संरक्षणाय, जीवनशैली-संशोधनाय च सम्यग् मार्गदर्शनं करोति।

कूटशब्दाः (Keywords) - मार्कण्डेयपुराणम्, कालनिरूपणम्, भारतीयकालविज्ञानम्, महाकालनिर्णयः, सूक्ष्मा कालगणना, परमाणु-त्रुटी-निमेषाः, स्थूलकालगणना, पक्ष-मास-ऋतवः, अयनम् (उत्तरायण-दक्षिणायने), चतुर्युगम्/महायुगम्, मन्वन्तरम्, कल्पः (ब्रह्मणः दिनम्), दिव्यवर्षाणि, वैज्ञानिकता, कृषि-पारिस्थितिकी, सांस्कृतिक-निरन्तरता, मनोवैज्ञानिक-आशावादः।

सन्दर्भ ग्रन्थः

[1] मार्कण्डेयपुराणे- 42.22-27